

طرح بازنگری در سند‌های راهنمای تولید کتابهای آموزشی و مقایسه‌ای بین سند‌های جدید و قدیم

● دکتر محمود معافی

مقدمه

از جمله مهم‌ترین و رایج‌ترین منابع یادگیری بعد از کتاب درسی، کتابهای کمک درسی و کتابهای کمک آموزشی هستند. این کتابها در کنار منابع اطلاع رسانی دیگر، نظیر کتابهای الکترونیکی، اینترنت و فیلمهای آموزشی، هم‌چنان اهمیت خود را در دنیای امروز حفظ کرده‌اند و به تعمیق یادگیری و یادگیری مادام‌العمر یاری می‌رسانند.

«سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» به عنوان یکی از مؤسسات بزرگ علمی، فرهنگی و آموزشی کشور، در کنار بخش خصوصی، علاوه بر تولید کتابهای آموزشی و پاسخ به نیازهای دانش‌آموزان و جامعه، رسالت جهت دهی و هدایت مؤلفان و ناشران بخش خصوصی را در تولید کتابهای کمک درسی و آموزشی کیفی برعهده دارد. تولید جزوات راهنمای تولید کتابهای آموزشی با همکاری کارشناسان دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی و فنی و حرفه‌ای و با نظارت دفتر انتشارات کمک آموزشی یکی از این اقدامات بوده است. دفتر انتشارات کمک آموزشی بازنگری در محتوای این جزوات را از سال ۱۳۸۸ با هدف یکسان‌سازی ادبیات این جزوات آغاز کرد. انتظار می‌رود که مؤلفان و ناشران کتابهای کمک درسی و کمک آموزشی بتوانند در تولید کتابهای کیفی این جزوات را راهنمای عمل خود قرار دهند.

شماره ۳۳۸۳۳۸۳۳۸۳۳۸

۶۰

ناشران و پبلیشرز ۱۳۸۹

فلسفه تولید راهنماهای تولید کتابهای آموزشی

مهم‌ترین هدف تولید جزوات راهنمای تولید کتابهای آموزشی، سامان‌دهی به وضعیت تولید کتابهای غیردرسی به گونه‌ای است که در این کتابها اهداف برنامه‌های درسی، ملاحظات تربیتی و ارزش‌ها، رشد خلاقیت و پژوهش ذوق هنری دانش‌آموزان، خزانه واژگان ذهنی آنان، و بومی‌سازی محتوا در نظر گرفته شود و به طور کلی، تولید کتابهای آموزشی براساس یک نقشه

تربیتی صورت پذیرد. برخی از کتابهای آموزشی موجود در کتاب فروشیها با اهداف برنامه‌های درسی در تعارض‌اند. برای مثال، کتاب حل‌المسائل که جواب پرسشها را در اختیار دانش‌آموز قرار می‌دهد، در تعارض با پرورش خلاقیت دانش‌آموزان است. چنین کتابهایی آشکارا باعث اختلال در فرایند یاددهی - یادگیری می‌شوند.

تدوین شاخصهایی برای تولید کتابهای کمک آموزشی موجب خواهد شد که ناشران این کتابها را به چشم یک محصول فرهنگی نگاه کنند و نه یک کالای تجاری. تولید کتابهای آموزشی همان‌گونه که سیدعلی آل محمد، مدیر یکی از ناشران کتابهای آموزشی اظهار کرده است: «در وهله اول یک مسئولیت است و نه یک تجارت.» توجه به این نکته مهم موجب تقویت اهداف برنامه‌های درسی خواهد شد.

مهم‌ترین هدف تولید جزوات راهنمای تولید کتابهای آموزشی سامان‌دهی به وضعیت تولید کتابهای غیردرسی به گونه‌ای است که در این کتابها اهداف برنامه‌های درسی، ملاحظات تربیتی و ارزش‌ها، رشد خلاقیت و پژوهش ذوق هنری دانش‌آموزان، خزانه واژگان ذهنی آنان، و بومی‌سازی محتوا در نظر گرفته شود و به طور کلی، تولید کتابهای آموزشی براساس یک نقشه تربیتی صورت پذیرد

ضرورت بازنگری در جزوات تولید راهنمای کتابهای آموزشی

هرچند محتوای این جزوات را کارشناسان مطلع دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی و مؤلفان کتابهای درسی براساس ملاحظات برنامه درسی و تربیتی تولید کرده‌اند و از سوی دیگر، این جزوات در «شورای اعتباربخشی» طی جلسات متعدد مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند و اصلاحات لازم در آنها به عمل آمده است، اما هرگاه توسط یک ارزیاب بی‌طرف مورد بررسی قرار گیرند، اشکالات چشمگیری در آنها مشاهده می‌شود.

از جمله مفهوم کتاب آموزشی و انواع مشخص آنها و یا در محتوای این جزوات ناهماهنگی وجود دارد. برخی از جزوات به مفاهیم کلیدی برنامه‌های درسی در دوره تحصیلی اشاره داشته‌اند، در حالی که برخی در این مورد سکوت کرده‌اند. و یا برخی از جزوات برای همه دوره‌های تحصیلی از ادبیات یکسانی استفاده کرده‌اند، اما برخی این دو را از یکدیگر تفکیک کرده‌اند. در برخی از جزوات اهداف و ویژگیهای کتاب آموزشی مورد نظر مشخص نیست.

شاخصهای عمومی در این جزوات برای هر موضوع درسی در مواردی مشترک و در مواردی متفاوت بوده است. برخی از شاخصها با یکدیگر هم‌پوشانی دارند و یا بین ویژگیهای مطلوب برای یک کتاب آموزشی خاص و شاخصهای ارزش‌یابی ناهماهنگی دیده می‌شود. برخی شاخصها هم

ارتباط چندانی با فلسفه تألیف کتاب کمک آموزشی ندارند. دادن وزن یکسان به شاخصها موجب شده است برخی از کتابهای آموزشی در ارزش‌یابی نمره کمتری اخذ کنند. برای مثال، شاخص ارتباط محتوای کتاب آموزشی با اهداف برنامه‌های درسی، با کیفیت صفحه‌آرایی کتاب معادل نیست. یا اعتبار علمی محتوای کتاب بالاتر از تنوع تصاویر است. به همین علت نمی‌توان امتیاز یکسانی به این شاخصها داد.

سقف کلی نمرات اختصاصی به این شاخصها نیز متفاوت بود. برای مثال، برخی ۵۰ نمره، برخی ۶۰ و برخی ۸۰ در نظر گرفته شده است. همین مسئله رتبه بندی این کتابها را برای معرفی در کتاب‌نامه رشد و یا ورود به جشنواره قدری دشوار می‌کرد. در بازنگری جدید با توجه به اهمیت هر شاخص، نمرات متفاوتی به آنها داده شده است و سقف کلی امتیازات در نظر گرفته شده برای هر کتاب آموزشی عدد ۱۰۰ می‌باشد. این راهبرد امکان آن را می‌دهد که مشخص شود هر کتاب چند درصد امتیاز را اخذ کرده است. افزایش شاخصهای ارزیابی هنر تصویرگری در جزوه کتاب آموزشی و ویژگیهای آن از دیگر امتیازات طرح بازنگری بوده است.

در تعریف کتاب کمک درسی در این سند چنین آمده است: این کتابها به منظور تقویت، تکمیل و تعمیق یادگیری مفاهیم و مهارت‌های درسی و در ارتباط با اهداف برنامه‌درسی طراحی و تألیف می‌شوند

مفهوم کتاب آموزشی و طبقه بندی این کتابها

ادبیات علمی در مورد تعریف کتابهای آموزشی و طبقه بندی انواع آن متنوع است. با مراجعه به مقالات مندرج در رشد جوانه در می‌یابیم که در این زمینه نوعی عدم تفاهم بین صاحب‌نظران وجود دارد. هرچند که اشتراکاتی نیز بین این تعاریف دیده می‌شود. در این مقاله سعی شده است که ضمن اشاره به برخی از این تعاریف، تعریف مشترکی که جامع و مانع باشد ارائه شود.

«گروه زبان و ادبیات فارسی» (۱۳۸۴) کتابهای آموزشی را کتابهایی می‌داند که به منظور ایجاد انگیزه، توسعه یادگیری، افزایش دانش و معلومات زبانی - ادبی، پرورش مهارت‌های ذهنی و علمی، رشد روابط اجتماعی و ارتقای یادگیری با توجه به هدفهای برنامه درسی تألیف شده‌اند.

جمال‌الدین اکرمی (۱۳۸۸) کتاب آموزشی را کتابی می‌داند که مستقیماً با هدف آموزش تدوین شده و عموماً از روش آموزش مرحله‌ای و گام به گام برخوردار است؛ چه برای کودکان و نوجوانان تدوین شده باشد، چه برای بزرگسالان، و چه با اهداف برنامه‌های درسی مرتبط باشد و چه مرتبط نباشد. به اعتقاد این صاحب‌نظر، کتابهای کمک آموزشی را نمی‌توان در محدوده برنامه‌های درسی محبوس کرد، زیرا هر تعریفی از کتاب آموزشی مبتنی بر برنامه درسی، خطر خارج شدن بسیاری از کتابهای مفید را از چرخه بررسی به وجود می‌آورد. از سوی دیگر، دانش بشری نباید دنباله رو «برنامه درسی» باشد. اکرمی در نهایت کتابهای آموزشی را به سه گروه درسی، کمک درسی و

کمک آموزشی تقسیم می‌کند.

داودی (۱۳۸۸) کتاب آموزشی را کتابی می‌داند که با برنامه‌ی درسی مصوب آموزش و پرورش مرتبط باشد.

فراتی (۱۳۸۸) کتاب آموزشی را کتابی می‌داند که هدف آن پرورش خلاقیت، بالا بردن توان و قدرت کشف دانش‌آموزان، تشریح گسترده‌ی مطالب درسی، و وسعت بخشی به آموخته‌های دانش‌آموزان متناسب با اهداف برنامه‌های درسی باشد. از نظر این صاحب‌نظر، کتابهای آموزشی به هفت گروه تقسیم می‌شوند: دانش‌افزایی دانش‌آموز؛ دانش‌افزایی معلم؛ کار و تمرین؛ مبحثی؛ فعالیت محور؛ جذبی و سرگرمی؛ فناوری.

از تعاریف فوق این‌گونه استنباط می‌شود که:

الف) کتاب آموزشی را باید بسیار وسیع در نظر گرفت، آن‌گونه که کتابهای فراتر از اهداف برنامه‌ی درسی را شامل شوند. چنین تعریفی با اهداف کلی برنامه‌های درسی سازگاری بیشتری دارد تا اهداف آموزشی که قدری اختصاصی‌ترند.

ب) کتابهای آموزشی به هر حال باید اهداف برنامه‌های درسی را، چه اهداف اختصاصی و چه اهداف کلی، تقویت کنند.

ج) لازم است کتابهای آموزشی توسعه‌ی دانش، بسط مفاهیم درسی، پرورش خلاقیت در دانش‌آموزان، تعمیق یادگیری و پرورش مهارت‌های ذهنی و عملی دانش‌آموزان را مورد توجه قرار دهد.

د) مخاطب آنها باید مشخص باشد.

برای تحقق این اهداف، شایسته است تولید کتابهای دانش‌افزایی، کار و تمرین، فعالیت محور و پرورش مهارت‌ها مدنظر قرار گیرد.

از معایب تعاریف فوق آن است که مخاطب اصلی دانش‌آموز است و نیازهای معلم کمتر مدنظر قرار گرفته است. شاید به این علت که تاکنون بخش خصوصی کمتر به تألیف کتابهایی که نیاز معلمان را تأمین کنند، دست زده است.

در بازنگری جدید در جزوه‌ی کتاب آموزشی و ویژگیهای آن در تعریف کتاب آموزشی این‌گونه آمده است: کتاب آموزشی در معنای خاص آن، کتابی است که توسط یک نهاد رسمی و یا غیررسمی، اما مورد تأیید (نظیر ناشران بخش خصوصی)، براساس برنامه و یا طرحی از قبل تعیین شده، برای گروه خاصی از مخاطبان به رشته‌ی تحریر درآمده است. از این دیدگاه، کتابهای آموزشی را می‌توان به سه گروه عمده تقسیم کرد: درسی، کمک درسی و کمک آموزشی.

کتابهای کمک درسی و کمک آموزشی هر کدام با توجه به مخاطبان‌شان انواع متفاوتی دارند. در تعریف کتاب کمک درسی در این سند چنین آمده است: این کتابها به منظور تقویت، تکمیل و تعمیق یادگیری مفاهیم و مهارت‌های درسی و در ارتباط با اهداف برنامه‌ی درسی طراحی و تألیف

می‌شوند. مخاطب اصلی آنها دانش‌آموزان هستند. این کتابها شامل انواع کتابهای کار و تمرین، تست، سنجش و ارزش‌یابی، و مهارت آموزشی می‌شوند. البته در هر حوزه‌ی درسی ممکن است که وسعت این نوع کتابها قدری تغییر کند، اما به هر حال هدف عمده‌ی آنها چیرگی مخاطبان بر مفاهیم دانشی و یا مهارتهای ذهنی و عملی برنامه‌های درسی است.

در تعریف کتابهای کمک آموزشی آمده است: این کتابها با هدف توسعه‌ی دانش و مهارتهای دانش‌آموزان و معلمان و فراتر از اهداف برنامه‌های درسی مصوب برای دانش‌آموز و معلمان (اما کم و بیش مرتبط) طراحی و تألیف می‌شوند. چنین کتابهایی به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم در غنی‌سازی دانش و مهارت دانش‌آموزان و یا ارتقای دانش و مهارت معلمان برای تدریس مؤثرند. این کتابها نیز با توجه به نوع مخاطب انواع متفاوتی دارند. کتابهای کمک آموزشی برای دانش‌آموزان به سه گروه اصلی تقسیم می‌شوند: دانش‌افزایی؛ پرورش مهارتهای علمی؛ حرفه‌ای و تفکر؛ مهارتهای زندگی؛ مرجع.

هریک از کتابهای فوق نیز ممکن است مصادیق متفاوتی داشته باشند. برای مثال، کتابهای مرجع برای دانش‌آموزان ممکن است شامل دایره‌المعارفهای دانش‌آموزان در حوزه‌های علوم، تاریخ، جغرافیا و یا فرهنگ لغات دانش‌آموزان در حوزه‌ی زبان فارسی، عربی و انگلیسی برای دوره‌های راهنمایی و متوسطه باشد.

کتابهای کمک آموزشی برای معلمان نیز به سه گروه اصلی تقسیم می‌شوند: دانش‌افزایی در زمینه‌ی موضوعات درسی؛ مهارتی و روشی؛ ارزش‌یابی و سنجش پیشرفت تحصیلی از آموخته‌های دانش‌آموزان در شکل عام و یا حوزه‌ی درسی خاص.

کتابهای فوق الزاماً باید با مفاهیم برنامه‌های درسی مرتبط باشند. کتابهای بسیار تخصصی مانند «تفسیرالمیزان» یا «تفسیر نمونه» و یا کتابهای تخصصی دانشگاه هرچند جزو کتابهای آموزشی محسوب می‌شوند، اما نمی‌توان آنها را کتاب کمک آموزشی به حساب آورد. در حالی که یک کتاب مرجع در زمینه‌ی آموزش جغرافیا و یا آموزش دین، آموزش شیمی، فیزیک، ریاضی، زیست‌شناسی و علوم تجربی که مفاهیم درسی را به تفصیل بیان کرده‌اند، در زمره‌ی کتابهای کمک آموزشی قرار می‌گیرند. برای جلوگیری از اغتشاش ذهنی و سردرگمی مؤلفان و ناشران، با توجه به تفاهم اکثر افراد صاحب‌نظر، شایسته است که تعاریف فوق و طبقه‌بندیهای صورت گرفته را پذیرا شویم.

منابع

۱. طرح بازنگری در جزوات راهنمای تولید کتابهای آموزشی. طرح سامان‌دهی کتابهای آموزشی. دفتر انتشارات کمک آموزشی. ۱۳۸۸-۸۹.
۲. رشد جوانه، فصل‌نامه‌ی سامان بخشی کتابهای آموزشی. دفتر انتشارات کمک آموزشی. شماره‌های ۲۶ و ۲۷. ۱۳۸۸.
۳. معافی، محمود و دیگران. طرح سامان بخشی کتابهای آموزشی. دفتر انتشارات کمک آموزشی. ۱۳۷۸.
۴. اکرمی، جمال‌الدین. «طبقه‌بندی درست کتابهای علمی - آموزشی یک ضرورت است». فصل‌نامه‌ی رشد جوانه. شماره‌های ۲۶ و ۲۷. تابستان و پاییز ۱۳۸۸.